ISSN 2278-8808
An International Peer Reviewed
SCHOLARLY RESEARCH JOURNAL
FOR INTERDISCIPLINARY STUDIES

संत ज्ञानेश्वरांचे समग्र वांड्मय

प्रा. डॉ. रवीन्द्रनाथ महादेवराव केवट
महिला महाविद्‌यालय बल्लारपुर जि. चंद्रपुर (महा.)

तेराव्या शतकापासून म्हणने सुमारे सातशे वर्षांपासून ज्ञानदेवांची अमृतवाणी मराठी मनाला रिझवीत आली आहे. आजही तिच्या कोवळिकीला कुठे बाधा झालेली नाही. वारकऱ्यांच्या घरोघरी जानेश्वरीचे वाचन चालत आलेले आढळते आणि ज्ञानदेवांचा 'ज्ञानेश्वर माऊली' असा नामघोषही सत ऐकू येतो. असा नामघोष आजही करण्याइतके आणि जन्मोजन्मी कृतज्ञ राहष्ण प्रया आमरोपी साधन आणि भावधन ज्ञानदेवांनी महाराष्ट्राला दिले ज्ञानेश्वरी म्हणजे महाराष्ट्रीय शारदेच्या गळयातील 'देशिकार लेणे' व म्हटले पाहिजे.

ज्ञानदेवकालीन महाराष्ट्र

तेराव्या शतकातील राजकीय, धार्मिक आणि सामाजिक परिस्थितीचे दर्शन घेतल्याशिवाय शनिदेवाच्या कार्याचे यथायोग्य आकलन होऊ शकत नाही. तेराव्या शतकात देवगिरीस रामदेवराव शादवाची कारकीर्द गाजत होती. 'न्यायाते पोखितु क्षितिशु श्रीरामचंद्रु' असा ज्ञानदेव त्याचा उल्लेख करतात. हे राज्य म्हणजे वैभव आणि संपन्नता यांचा जणू आदर्शच होते. नगरात 'त्रिमालिके धवलारे' (तीन मजली घरे) होती, तर बागेत रसाळ फळे यावीत म्हणून द्राक्षवेलींच्या मुळाशी दूध घालण्याचा रिवाज होता. पण या वाढत्या संपन्नतेसोबतच यावेळच्या महाराष्ट्रातील धार्मिक व सामाजिक जीवन मात्र अधःपतित होत चालले होते. वैदिक धर्माच्या उज्ज्वल परंपरेस कर्मठता व पढिक पांडित्य यांनी काळिमा फासला होता. वेदाध्ययन करणारे वैदिक पंडित यज्ञयागाचे अवडंबर राजस सुखे भोगावयास मिळावीत म्हणून भोगासक्त वृत्तीने यज्ञयाग होत होते. म्हणून या कर्मकांडी ब्राह्मणांना 'तुम्ही वेदविद असलात तरी वाया गेलेले वेदविद आहात;' असा टोमणा ज्ञानदेवांनी परमेश्वराच्या तोंडून दिला आहे. यज्ञयाग, जपजाप्य, व्रतवैकल्ये, उद्यापने, समाराधना यातच सर्वांचा वेळ जात होता. 'चतुर्वर्गचिंतामणी 'त सांगितलेली दोन हजार व्रते याचा चांगला पुरावा आहे. जुन्या ग्रंथांचे वाचन होत होते. पण ठराविक चाकोरीतील अर्थ काढण्यापलीकडे त्याची मजल जात नव्हती. मनन-चिंतनाचा लोप झाला होता. वैचारिक शिकवण नष्ट होऊन धर्मश्रद्धा बिनबुडाची झाली होती. अशा या तकलुपी धर्मश्रद्धेचे चित्र तेराव्या अध्यायातील

'अज्ञानवर्णना 'त रेखाटून ज्ञानदेवांनी त्यातील उथळपणा स्पष्ट केला आहे. थोडक्यात, धार्मिक क्षेत्रात अज्ञान, स्वार्थ आणि अंधःश्रद्धा यांचे राज्य चालू होते. त्यामुळे लोकांच्या मनात उच्च विचारांची बैठकच निर्माण झाली नाही. अज्ञान, भीती, क्षणिक सुखे आणि स्वार्थापोटी जोखाई, मंगळाई, म्हसोबा, बहिरोबा यांसारख्या क्षुद्र देवतांची भक्ती करण्यात लोक धन्यता मानू लागले होते.

ज्ञानेश्वरी

गीतेच्या अठरा अध्यायांतील सातशे श्लोकांवर मूळ अध्याय आणि क्रम न बदलता नऊ हजार ओव्यांचे हे परमसुंदर भाष्य ज्ञानदेवांनी इ. स. १२९० (श. १२१२) मध्ये लिहिले. हा लेखनकाल ज्ञानेश्वरीतच स्पष्ट उल्लेखिलेला आहे.

शके बाराशतें बारोत्तरे । तै टीका केली ज्ञानेश्वरें।
सच्चिदानंदबाबा आदरें। लेखकु जाहला ।।

या ओवीवरून ज्ञानेश्वरीचा लेखनकाल स्पष्ट होतो. पण ही ओवी ज्ञानदेवांची नसून ज्ञानेश्वरीची । ।। हस्तलिखित प्रत तयार करणाऱ्या सच्चिदानंदबाबांची असावी. कारण ज्ञानेश्वर स्वतःचा उल्लेख 'ज्ञानदेव' असा करतात, 'ज्ञानेश्वर' असा कधीच करीत नाहीत, असे शं. गो. तुळपुळे यांचे
म्हणणे आहे. ज्ञानेश्वरीरचनेचे स्थल व तत्कालीन राजकीय कारकीर्द यांचाही या ग्रंथात स्पष्ट उल्लेख आहे. 'श्री गोदावरीचा कूर्ली। दक्षिणलीं' असणारे श्रीमहालय हे रचनास्थळ आहे, असे ते सांगतात, आणि

तेथ यदुवंशविलासु । श्रीसकळकलानिवासु ।
न्यायाते पोखितु क्षितिशु । श्रीरामचंद्र ।।

असा रामदेवराय यादवाचा व त्याच्या कारकिर्दीचा उल्लेख करतात.

(ज्ञानेश्वरीतील तत्त्वज्ञान

ज्ञानदेवांच्या तत्त्वज्ञानातील मुख्य सिद्धान्त अद्वैताचाच आहे. सर्वत्र एकच आत्मतत्त्व भरून राहिले आहे. त्याखेरीज दुसरे काहीच नाही. आत्माच सर्वत्र भरलेला आहे. 'मी वाचूनि दुसरी गोठी नाही' या आत्मतत्त्वाव्यतिरिक्त वेगळे असे जगत् वा जीव काही निर्माणच झाले नाही, असे त्यांनी सांगितले आहे. या विचारालाच अजातवाद असे म्हणावयास हरकत नाही.

सत्य काय ते एक ब्रह्मच होय, दृश्य जगत् हे मिथ्या होय, असा विचार शंकराचार्यांनी 'ब्रह्म सत्यं जगन्मिथ्या' या उक्तीद्वारे मांडला. हाच मायावाद होय. शंकराचार्य जग हे भासरूप म्हणजे मिथ्या मानतात, पण ज्ञानदेव मात्र तसे मानीत नाहीत. मूळ तत्त्व आणि जगत् यांचा संबंध, शंकराचार्यांच्या मते, दोरी व सर्पाभास

असा आहे. ज्ञानदेव मात्र तो तसा न मानता पाणी आणि तरंग, रत्न आणि त्याची प्रभा, सुवर्ण आणि सुवर्णमणी अशा रूपाने मानतात. जगातील नानात्त्व म्हणजे या चिद्वस्तूची (परमतत्त्वाची) क्रीडाच होय. म्हणजे जगतही परमात्त्मस्वरूपच होय अशी त्यांची धारणा आहे. ज्ञानदेवांनी मांडलेल्या या विचारासच चिद्विलासवाद असे म्हणतात.

'अहं ब्रह्मास्मि' अशा वृत्तीने अज्ञान नाहीसे केल्यावर ते ज्ञान आत्मसाक्षात्कार देऊन आपण नाहीसे होते, आणि तेथे 'मीच ब्रह्म' या वृत्तीशिवाय जे निखळ ज्ञान, ते फक्त उरते. थोडक्यात, 'माझ्याखेरीज दुसरे काहीही वेगळे नाही. ते आत्मतत्त्व म्हणजे अन्य काही नसून मीच आहे; ' असा भाव निर्माण होणे महत्त्वाचे. हीच अद्वैतावस्था होय. येथे ज्ञाता-ज्ञेय, भक्त-भगवंत असेही द्वैत उरत नाही.

ज्ञानेश्वरीतील काव्य

तत्त्वज्ञानाचे निरूपण करताना ज्ञानेश्वरीत काव्य आपोआप फुलू लागते. या काव्यातून ज्ञानदेवांचे जे व्यक्तिमत्त्व आविष्कृत झाले आहे, ते जितके विलोभनीय तितकेच अलौलिक असे आहे. भक्त, ज्ञानी, योगी यांची वर्णने करताना त्या वृत्तींनी संपन्न असणाऱ्या ज्ञानदेवांच्या व्यक्तिमत्त्वाला काव्याचे पाझर फुटतात. मनाची कोमलता, हळुवारपणा, प्रेमोत्कटता, धीरोदात्तता या त्यांच्या व्यक्तिमत्त्वात अंगभूत असलेल्या गुणांपोटी हे काव्य स्फुरू लागते. त्यामुळे तत्त्वज्ञानासारखा रुक्ष विषयही कोमलकान्त बनतो. या संदर्भात रा. चिं. ढेरे यांचे 'ज्ञानेश्वरांचे व्यक्तिमत्त्व (जनसामान्याविषयी) प्रेम, प्रज्ञा आणि प्रतिभा यांचे प्रयागतीर्थ होय;' हे उद्‌गार मननीय वाटतात. ज्ञानेशांच्या या रसिक आणि काव्यात्म व्यक्तिमत्त्वामुळेच ज्ञानेश्वरीत असंख्य ठिकाणी' साहित्यसोनियांचिया खाणी' उघडल्या गेल्या आहेत.

ज्ञानदेवांच्या व्यक्तिमत्त्वाचा उल्लेख ' तत्त्वज्ञ कवी' (कवी असून तत्त्वविचारकही असणारा) असा करून ग. श्री. हुपरीकर 'ज्ञानेश्वरदर्शना 'त म्हणतात, 'ज्ञानेश्वरी हे तत्त्वज्ञान व काव्य या दोन भिन्न रंगांच्या आडव्याउभ्या धाग्यांनी विणलेले व दोन भिन्न रंगांची मधून मधून झाक दाखविणारे

भरजरी वस्त्र आहे.' ज्ञानेश्वरीतील भाषेचे कलात्मक वैभव पाहून ' हे तार्किकाने केलेले भाष्य नसून तो प्रतिभाशाली कवीने केलेला अनुवाद असल्याची' साक्ष रा. शं वाळिंबे यांनी आपल्या 'विदग्ध रसवृत्ती 'त दिली आहे; तर गीतार्थ सांगण्याच्या निमित्ताने त्यांनी (ज्ञानदेवांनी) एक रससिद्ध काव्य निर्माण केले आहे, असे सांगून ज्ञानदेवांना फक्त काव्यच करावयाचे होते, असा निर्वाळा मा. गो. देशमुख यांनी दिला आहे. रा. श्री. जोग मात्र 'काव्याचा आत्मा जो रस त्याचा ज्ञानेश्वरीत अभाव ' असल्यामुळे तत्त्वदृष्ट्या त्यास काव्य मानावयास तयार नाहीत. पण तरीही ज्ञानेश्वरीत काव्य येण्यास तीमधील अलंकार कारणीभूत असल्याचे ते मानतात. 'हा प्रबंधु वोवियेंचा' अधिक कलात्मक करणे हा ज्ञानदेवांचा उद्देश होता, हेच वरील सर्व विद्वद्वर्यांच्या अभ्यासातून स्पष्ट होते. या बाबतीत

तैसा वाग्विलासे विस्तारूं । गीतार्थे विश्व भरूं ।
आनंदाचे आवारूं। मांडू जगा ।।

ही ज्ञानदेवांची ओवी अत्यंत बोलकी आहे. पण कवितेकडे पाहण्याची त्यांची दृष्टी मात्र आध्यात्मिक आहे, हे त्यांच्या

अमृतानुभव

ज्ञानेश्वरीच्या लेखनाचे स्वरूप भावात्मक होते. आणि मूळ गीतेच्या आधारामुळे, नाही म्हटले तरी काही बंधनेही होती. पण 'अमृतानुभवा' चे मात्र तसे नाही. ज्ञानदेवांच्या परिणत आणि पूर्णपणे स्वतंत्र अशा प्रज्ञेचा आविष्कार आपणास 'अमृतानुभवा'तून पाहावयास मिळतो.

ज्ञानेश्वरीच्या पाठोपाठ म्हणजे इ. स. १२९२ (श. १२१४) मध्ये या ग्रंथाची रचना झाली असावी. ज्ञानेश्वरीच्या लेखनानंतर निवृत्तिनाथ ज्ञानदेवांना म्हणाले, 'हा ग्रंथ उत्तमच उतरला आहे. पण बोलून चालून तो टीकापर ! आता मुकुंदराजाप्रमाणे काही स्वतंत्र ग्रंथनिर्मिती व्हावी.' गुरूंच्या या बोलानुसार ज्ञानदेवांनी जो ग्रंथ लिहिला तो 'अमृतानुभव' हा होय. वा. ब. पटवर्धन यांना मात्र हा ग्रंथ ज्ञानेश्वरीच्याही पूर्वी लिहिला गेला असावा असे वाटते. 'अमृतानुभवा 'तील पहिल्या पाच श्लोकांत संस्कृतातून नमन करण्यात ज्ञानेश्वरांचा हेतू जुन्या परंपरेस धरण्याचा असावा. पुढे सराईत झाल्यावर त्यांनी ज्ञानेश्वरीतील नमने प्राकृतात लिहिली असावीत. आपल्या याच विचाराच्या पुष्टचर्थ वा. ब. पटवर्धन पुढे म्हणतात, 'The language, the vocabulary in अमृतानुभव are so scanty, poor and monotonous......... that it may safely be concluded that अमृतानुभव preceded ज्ञानेश्वरी.' शिवाय अमृतानुभवात शांकरमताचे व ज्ञानेश्वरीत रामानुजाचार्यांच्या भक्तीचे प्रतिबिंब असल्यामुळे अमृतानुभव प्रथम लिहिला आणि ज्ञानेश्वरी त्यानंतर लिहिली असेही पटवर्धन यांना वाटते. पण ज्ञानेश्वरीत पदोपदी आढळणारा संकोच, कविमनाचा हळुवारपणा आणि हळूच व्यक्त होणारी धिटाई पाहिली म्हणजे ज्ञानेश्वरीचेच लेखन अगोदर झाले असावे, हे शं. गो. तुळपुळे यांचे विधान पटते. ज्ञानेश्वरीपेक्षाही अमृतानुभवातील तत्त्वज्ञानाची उंचीही अधिक आहे.

चांगदेवपासष्टी

ज्ञानदेवांनी लिहिलेले एक प्रासंगिक प्रकरण असाच चांगदेवपासष्टी' चा परिचय करून दिला पाहिजे. ते प्रासंगिक असले, तरी त्याचे स्वरूप मात्र तत्त्वज्ञानपरच आहे. हे प्रकरण ज्ञानदेवांचे की आणखी कोणाचे याबद्दल पूर्वी वाद झाला होता. 'एवं ज्ञानदेव चक्रपाणी ऐसे। दोन्ही डोळस आरिसें' या ओवीवरून हे प्रकरण महानुभाव कवी चक्रपाणी चांगा यांचे असावे, असे मत पूर्वी चांदोरकर यांनी व्यक्त केले आहे. पण ज्ञानेश्वरी, अमृतानुभव या ज्ञानेशांच्या ग्रंथांत व चांगदेवपासष्टीत विचारसाम्ये, शब्दसाम्ये व भाषासाम्ये

यांची अनेक प्रमाणे देऊन हे प्रकरण ज्ञानदेवांचेच असावे, असे पांडुरंग शर्मा यांनी सिद्ध केल्याचा निर्वाळा शं.. गो. तुळपुळे यांनी दिला आहे.

' चांगदेवपासष्टी'ची रचना आळंदीस इ. स. १२९४ (श. १२१६) च्या सुमारास झाली असावी. ज्ञानदेवांची कीर्ती ऐकून चांगदेवांनी त्यांना पत्र पाठविले. अनुभवाने मोठ्या पण वयाने मात्र लहान असणाऱ्या ज्ञानदेवांना नमस्कार लिहावा की आशीर्वाद, अशा संभ्रमात पडल्यामुळे शेवटी चांगदेवाने कोरेच पत्र ज्ञानदेवांकडे पाठवून दिले. पुढे निवृत्तिनाथांच्या आज्ञेने चांगदेवांच्या पत्रास ज्ञानदेवांनी उत्तर दिले. हे उत्तरात्मक पत्र म्हणजेच 'चांगदेवपासष्टी' होय. पासष्ट ओव्यांतून येथे ज्ञानदेवांनी चांगदेवांना पूर्णबोध केला आहे.

चांगदेवा तुझेनि व्याजें। माउलिया श्री निवृत्तिराजें ।
स्नानुभाव रसाळ खाजे। दिधलें लोभें ।।

ज्ञानदेवें रचिला पाया

ज्ञानदेवांची वाङ्मयीन कामगिरी अशी विविध स्वरूपाची आहे. ज्ञानेश्वरीसारखा सर्वांगपरिपूर्ण ग्रंथ, अमृतानुभवासारखे अध्यात्माची उंची गाठणारे तत्त्वविवेचन, चांगदेवपासष्टीसारखे एका हठयोग्याला एका ज्ञानयोग्याने पाठविलेले अध्यात्मप्रवण पत्र; आणि सर्वसामान्य आर्त जनांना तोषविणारी आणि ज्ञानसंपन्न करणारी 'अभंग' रचना. या रचनेच्या विविधतेमागे ज्ञानदेवांच्या प्रज्ञावंत, प्रसन्न, प्रेमळ आणि ऋजु व्यक्तिमत्त्वाचा मूलस्रोत आहे. आपला तत्त्वविचार सामान्यांपर्यंत पोहोचविण्यासाठी त्यांनी अक्षरशः 'साहित्यसोनियाचिया खाणीं' उघडल्या.

ज्ञानदेवांच्या चिद्विलासवादाने तर महाराष्ट्रात फार मोठी वैचारिक क्रांती घडविली. व्यक्तिमात्राच्या अस्तित्वाला आणि विविधतेने नटलेल्या या पार्थिव विश्वाला त्यांनी नवा अर्थ प्राप्त करून दिला. पंडित, प्रतिष्ठित, वर्णाश्रमधर्माभिमानी, देवतापूजक, अज्ञानी असा मतामतांचा गुंता असणाऱ्या परिस्थितीतून मार्ग काढून भावनात्मक दृष्ट्या साऱ्या समाजाला एकरूप करणारे, स्वधर्माची आठवण करून देणारे, स्वार्थनिरपेक्षता शिकविणारे तत्त्वज्ञान लोकांच्यापुढे येणे फार आवश्यक होते. हे महत्त्वाचे कार्य ज्ञानेश्वरीद्वारा घडले. आचारहीन न स्वधर्मच्युत झालेल्या समाजाला स्वधर्माचरण शिकवावे; जाणत्यांना लोकसंग्रहाची जबाबदारी दाखवून द्यावी आणि सामान्यांमध्ये आत्मविश्वास निर्माण व्हावा, हा ज्ञानदेवांच्या ग्रंथलेखनामागील हेतू होता. समाजातील श्रेष्ठांपासून कनिष्ठांपर्यंत, पंडितांपासून अज्ञानी लोकांपर्यंत सारा समाज भक्तीच्या एका सूत्रात त्यांनी बांधला कनिष्ठांपर्यंत, पंडितांपासून अज्ञानी लोकांपर्यंत सारा समाज भक्तीच्या एका सूत्रात त्यांनी बांधला. * पूर्वी कधीही दिसली नाही अशी सामाजिक एकात्मतेची जाणीव

प्रबळ झाली." कुळ जाति वर्ण। हे आघवेचि गा अकारण' अशा नातिभेदरहित विचारांचा पुरस्कार ज्ञानदेवांनी केला. इये मराठीचिये नगरीत ब्रह्मविद्येचा सुकाळ व्हावा आणि प्रत्येकाला 'अवघाचि संसार सुखाचा' करता यावा यासाठी भक्तीची सोपी वाट त्यांनी दाखविली. त्यामुळे सामान्य माणसाला आत्मविकासाचा मार्ग सापडला. ज्ञानदेवांचे पसायदान हे जसे त्यांच्या व्यापक मानवतावादाचे प्रतीक आहे, तसे ते उद्याच्या आदर्श समाजजीवनाचे ज्ञानदेवांनी पाहिलेले सुंदर स्वप्नही आहे. 'यथार्था 'पेक्षा 'भावार्या 'कडेच त्यांचे लक्ष अधिक होते. आर्ताविषयीची करुणा हा त्यांच्या व्यक्तिमत्त्वाचा आणि त्यातून आविष्कृत होणाऱ्या वाङ्मयाचा गाभा आहे. त्यामुळेच कटाक्षाने 'आबालसुबोध । वोवियेचेनि प्रबंधे' हे कार्य ज्ञानदेवांनी प्रभावीपणे सिद्धीस नेले. त्याद्वारे वारकरी संप्रदायाची तत्त्वे समाजमनात स्थिर झाली. 'ज्ञानदेवें रचिला पाया' या बहिणाबाईच्या उद्‌गाराचे मर्म हे आहे.

ज्ञानदेवांच्या या नव्या तत्त्वज्ञानात काही आगळे सामर्थ्य होते. संस्कृताची बंधने झुगारून आणि मराठी या लोकभाषेचा स्वीकार व पुरस्कार करून त्यांनी वेदांतविचार सांगितल्यामुळे वेदांततत्त्वाच्या अनुभवाने स्वतः जगण्याचा व इतरांना जगविण्याचा हक्क ब्राह्मणांपासून अंत्यजापर्यंत सर्वांना गाजविता आला. लोकोद्धारासाठी झटणे हीसुद्धा भक्तीच आहे, असे प्रतिपादन त्यांनी केले. त्यांच्या कार्याविषयी गं. बा. सरदार 'म्हणतात, 'ज्ञानेश्वर हे महाराष्ट्रातील संतचळवळीचे, धार्मिक प्रबोधनाचे आद्य प्रणेते होते. चक्रधरप्रभृती महानुभाव आचार्यांनी जरी हे कार्य त्यांच्या आधी हाती घेतले होते, तरी त्यांना त्यात डोळयात भरण्याजोगे यश मिळाले नाही. ज्ञानेश्वरांनी आपल्या संजीवन साहित्याने आणि त्यातील ललितरम्य व स्निग्धमधुर शैलीने हजारो लोकांचे मन वेधून घेतले. त्यांचे अध्यात्मनिरूपण हे सर्वांसाठी असले, तरी त्यामुळे समाजातील दीनदलितांना दिलासा मिळाला. ज्यांना मराठीखेरीज दुसरी भाषा अवगत नव्हती, परमार्थप्राप्तीसाठी ज्यांना भक्तीशिवाय अन्य मार्ग उपलब्ध नव्हता, अशा शूद्रातिशूद्रांच्या अंतःकरणात ज्ञानेश्वरप्रणीत भागवतधर्माविषयी खास आपुलकी उत्पन्न झाली.

नामदेवादि काही संत अगोदरच विठ्ठलभक्तीत रंगलेले होते. पण ज्ञानेश्वरांनी त्यांन रंगलेले होते. पण ज्ञानेश्वरांनी त्यांना अंतर्मुख बनविले. त्यांच्या भक्तीला तत्त्वज्ञानाची बैठक मिळवून दिली.

निरनिराळया जातींतील व थरांतील असंख्य मुमुक्षुजन त्यांचे अनुयायी झाले. त्यांच्या साहित्यातील तत्त्वबोधाच्या साह्याने आपले कष्टमय व निःसत्त्व जीवन उजळून टाकण्याचा त्यांनी प्रयत्न केला.' ज्ञानदेवांच्या या शिकवणीमुळे वैदिक धर्माचा आणि सामाजिक जीवनधर्माचा पाया बळकट झाला. जनसामान्यांच्या मनात एक नवी जीवननिष्ठा निर्माण झाली. पुढे असंख्य आक्रमणे महाराष्ट्रावर झाली, पण त्यांना तोंड देण्याचे सामर्थ्य व मनोबल या जीवननिष्ठेनेच दिले ज्ञानदेवांचे हे प्रबोधन महाराष्ट्राच्या सांस्कृतिक जीवनाला पुढे बराच काळ प्रेरणा देत राहिले

संदर्भ

शाताराम आठवले, ज्ञानदेवीची आराधना, प्रस्तावना,पृ ६.
शं. गो. तुळपुळे, पाच संतकवी, दुसरी आवृती, पृ.२७.
रा.द. रानडे, संतवचनामृत पृ.१४.
शं. गो. तुळपुळे, उनि. पृ.११८.
रा.द.रानडे, ज्ञानेश्वरवचनामृत, पृ.१०.१.
ल.रा.पांगारकर, मराठी वाड्.मयाचा इतिहास, खंड पहिला,आवृती दुसरी, पृ.४ २७.
रा. शं. वाळिंबे, मराठी वाड.मयाचा इतिहास, खंड पहिला,आवृती दुसरी, प्रस्तावना, पृ.८२.
गं. बा. सरदार, ज्ञानेश्वरांची जीवननिष्ठा, पृ. ८७.

.